

Р. І. Тераз*

СТАНОВЛЕННЯ ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ НЕДОЛІКАМИ ТОВАРІВ, РОБІТ (ПОСЛУГ)

У новому ЦК України передбачено спеціальний вид деліктного зобов'язання, певні елементи якого до того визначалися лише у законодавстві про захист прав споживачів, — зобов'язання щодо відшкодування шкоди, завданої внаслідок недоліків товарів, робіт (послуг) (§ 3 гл. 82). Попри порівняно нетривалий час чинності цих норм, складається певна практика застосування положень нового цивільного законодавства. Це, у свою чергу, обумовлює необхідність осмислення та аналізу положень чинного законодавства, напрацювання теоретичних конструкцій цих правовідносин, пошуку оптимальних шляхів удосконалення законодавства та правозастосовчої практики.

Одним із питань, котрі не мають однозначності у праворозумінні та правозастосуванні, є структура правовідносин із відшкодування шкоди, завданої внаслідок недоліків товарів, робіт (послуг). І однією із важливих проблем як теоретичного, так і прикладного характеру є правильне розмежування правової природи цих правовідносин, відмежовуючи їхню договірну чи недоговірну сутність. Потребує дослідження й визначення передумов формування законодавства у цій сфері, що, у свою чергу, пов'язане із вирішенням більш загальної проблеми щодо місця правових норм про відшкодування шкоди, завданої недоліками товарів, робіт (послуг) у системі деліктних зобов'язань зокрема, та цивільно-правових зобов'язань в цілому.

Метою цієї статті є визначення еволюції формування законодавства щодо відшкодування шкоди, завданої недоліками товарів, робіт (послуг), а також визначення тенденцій розвитку законодавства у цій сфері, що обумовлене також загальними процесами, які відбуваються у сучасному цивільному законодавстві.

Зобов'язання з відшкодування шкоди, завданої недоліками товарів, робіт (послуг), має відношення як до деліктних зобов'язань, оскільки безпосередньо відноситься до їхньої системи, так і до договірних зобов'язань, зважаючи на тісний зв'язок із ними.

Питання формування інституту деліктних зобов'язань, їхньої системи, а також особливостей регулювання окремих видів деліктів у тій чи іншій мірі розглядалися у працях таких радянських та українських учених, як: М. М. Агарков, С. С. Алексєєв, Б. С. Антімонов, А. М. Белякова, Д. В. Боброва, С. Е. Донцов, В. В. Глянецев, Г. В. Єрьоменко, А. І. Загорюлько, Ю. Х. Калмиков, О. А. Красавчиков, Н. С. Малєїн, Г. К. Матвєєв, С. Д. Русу, А. М. Савицька, В. Т. Смірнов, А. А. Собчак, В. А. Тархов, Н. В. Терещенко, Е. А. Флейшиць, М. Я. Шимінова, К. К. Яічков та багатьма іншими.

Серед авторів дисертацій, котрі були представлені протягом останнього часу, в яких у тій чи іншій мірі розглядалися питання загальних правил чи особливостей регулювання відносин щодо відшкодування шкоди, особливо в частині спеціальних деліктів, слід назвати наступних: А. І. Загорюлька, С. І. Шимон, Л. О. Корчевної,

В. П. Паліюка, І. Б. Протаса, І. С. Ніжинської, Н. В. Терещенко, С. В. Антонова¹ та ін.

Зважаючи на «пограничність» правових норм про відшкодування шкоди, завданої недоліками товарів, робіт (послуг), важливе значення для формування правильних та достовірних висновків мають дослідження у сфері договірних зобов'язань, а також висновки щодо змісту правовідносин за участю споживача. На особливу увагу у цьому напрямку заслуговують дослідження Л. М. Іваненко, С. А. Косінова, Г. А. Осетинської², в яких головно увага присвячена визначенню цивільно-правового статусу споживача. Безпосередньо розгляду теоретичних конструкцій захисту прав споживачів щодо недоліків товарів, робіт (послуг) присвячена робота О. П. Письменної³.

Проблеми забезпечення гарантованості прав фізичних та юридичних осіб від шкоди, котра може настати внаслідок недоброякісної чи фальсифікованої продукції, перебувають також у центрі уваги зарубіжної юридичної науки⁴.

У науковій літературі можна зустріти висновки, що поняття «споживач» та норми про його правовий статус зустрічаються ще у римському праві та рецепційовані у нове цивільне законодавство, що норми, які визначають захист прав та інтересів споживачів, зустрічаються у правових джерелах давнього часу (Руській правді, Псковській судній грамоті)⁵. З приводу цього слід вказати на те, що слід розмежовувати використання поняття «споживач» як економічної та правової категорій. Адже у ті чи інші історичні моменти встановлювалися норми,

¹ Загорулько А. І. Зобов'язання по відшкодуванню шкоди, що заподіяна суб'єктами цивільного права: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / МВС України; Університет внутрішніх справ. — Х., 1995. — 23 с.; Шимон С. І. Відшкодування моральної (немайнової) шкоди як спосіб захисту суб'єктивних цивільних прав: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. — К., 1998. — 17 с.; Корчевна Л. О. Компенсація моральної шкоди, завданої порушенням особистих немайнових прав, у цивільному праві України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Університет внутрішніх справ. — Х., 1998. — 24 с.; Паліюк В. П. Правове регулювання відшкодування моральної (немайнової) шкоди: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. — Х., 2000. — 18 с.; Протас І. Б. Проблеми судового захисту прав і інтересів громадян у зв'язку з заподіянням їм шкоди незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Університет внутрішніх справ. — Х., 2000. — 20 с.; Ніжинська І. С. Відшкодування шкоди, завданої незаконними діями службових осіб дізнання і досудового слідства в системі органів внутрішніх справ України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. — К., 2003. — 16 с.; Терещенко Н. В. Особливості відповідальності за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Національний ун-т внутрішніх справ. — Х., 2003. — 16 с.; Калетнік І. Г. Зобов'язання, що виникають внаслідок завдання шкоди службовими особами митних органів, в цивільному законодавстві України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Одеська національна юридична академія. — Одеса, 2004. — 18 с.; Антонов С. В. Цивільно-правова відповідальність за заподіяння шкоди здоров'ю при наданні платних медичних послуг: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. — К., 2006. — 20 с. та ін.

² Іваненко Л. М. Цивільно-правове забезпечення прав споживачів на належну якість товару: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. — К., 1998. — 20 с.; Косінова С. А. Теоретичні проблеми захисту прав споживачів в Україні за договором купівлі-продажу: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. — Х., 1999. — 19 с.; Осетинська Г. А. Цивільно-правовий захист прав споживачів за законодавством України: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2006. — 20 с. та ін.

³ Письменна О. П. Правовідносини, що виникають у зв'язку з порушенням прав споживачів внаслідок недоліків товарів, робіт (послуг): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Одеська національна юридична академія. — Одеса, 2007. — 20 с.

⁴ Товмасьян А. Р. Обязательства по возмещению вреда, причиненного недостатками товара, работы, услуги: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03, 12.00.08. — М., 1999; Киришина И. В. Правовой статус потребителя и его реализация в гражданском праве: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Том. гос. ун-т. — Томск, 2004; Шашкова Л. А. Права потребителей и их защита в Российской Федерации гражданско-правовыми средствами: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Казан. гос. ун-т им. В. И. Ульянова-Ленина. — Казань, 2004; Шабля Б. А. Права потребителей при выполнении работ (оказании услуг) и их защита: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Министерство образования Рос. Фед. Омский гос. ун-т. — Омск, 1999.

⁵ Див., напр.: Бычко М. А. Развитие законодательства о защите прав потребителей (историко-правовой аспект): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. — Ставрополь, 2000. — С. 6.

котрі вказували на неприпустимість недобросовісної поведінки контрагентів у торговельному обороті, забороняли продавати неякісний товар і суворо карали порушників таких норм.

Поняття споживача як правової категорії з'являється тільки наприкінці XIX — на початку XX ст.ст., зважаючи на активний розвиток промисловості, ділових зв'язків, розширенням ринку збуту продукції, розвитку конкуренції та боротьби із монополізацією окремих сегментів економіки. У цьому слід погодитись із О. П. Письменною, що в умовах посилення монополізації економіки стало очевидним, що споживач є незахищеною стороною при придбанні і споживанні товарів у відносинах підприємців. Ця проблема пов'язувалася також зі створенням могутньої рекламної індустрії та розвитком засобів масової інформації, зростанням обсягів виробництва предметів довгострокового користування, використанням хімічних товарів, синтетичних та інших штучних матеріалів, розвитком інституту споживчого кредиту з високими ставками⁶.

У законодавстві зарубіжних економічно розвинених країн норми про права споживачів та їхній правовий статус з'являються неодноразово. Так, наприклад у Франції у 1905 році був прийнятий Закон про обманні дії та фальсифікації продуктів та послуг, який встановлював відповідальність за обман покупців товару, або особи, яка отримувала послугу від підприємця. І хоча цей акт був спрямований не так для визначення правового статусу споживача чи безпосередньо встановлення відповідальності саме за недоліки товарів, робіт чи послуг, але в подальшому розвиток економічних відносин вимагав запровадження нових механізмів регулювання цих суспільних відносин. Законодавство про захист прав споживачів почало формуватися у 50-60-х роках XX ст. і першим був прийнятий такий закон у Японії (1968 р.). Цей Закон гарантував японським громадянам право на захист від фізичних та майнових збитків, отриманих у результаті використання придбаного товару; на всебічне й точне знання дійсних властивостей товарів та послуг й ступеня їх відповідності існуючим еталонам; на однакові із підприємцями позиції при укладенні договорів купівлі-продажу; на вільний вибір товарів та послуг⁷. У подальшому аналогічні правові акти були прийняті у ряді інших країн: Швеція (1970, 1973), Норвегія (1972), Данія, Фінляндія (1975), Франція (1978). У Бразилії це законодавство взагалі кодифіковано — Кодекс захисту прав споживачів, який включає в себе різноманітні норми цивільного, адміністративного, процесуального та кримінального права у цій сфері.

Проблема гарантування права споживачів на якісний, а головне, безпечний товар набула міжнародного значення. Так, наприклад, у 1961 році така проблема стала обговорюватися у щойно створеному Єдиному економічному співтоваристві (ЄЕС). Органами ЄС розроблено ряд нормативних актів, які визначають напрями цієї діяльності. До числа перших слід віднести Попередню (першу) та Другу програми по захисту прав споживачів та інформаційній політиці від 14 квітня 1975 року та 19 травня 1981 року. Визнання специфіки прав споживачів у рамках ЄС розпочалося із прийняттям у 1975 році Резолюції Ради щодо підготовчої програми Європейського Економічного Співтовариства стосовно політики захисту прав споживачів та інформаційної політики⁸. Відповідно до цієї програми Рада

⁶ Письменна О. П. Правовідносини, що виникають у зв'язку з порушенням прав споживачів внаслідок недоліків товарів, робіт (послуг): Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Одеська національна юридична академія. — Одеса, 2006. — С. 17.

⁷ Егоров К. Ф. Охрана прав потребителей в СССР и зарубежом // Роль правовых средств в оптимизации действия хозяйственного механизма. — М., 1983. — С. 111.

⁸ Council Resolution of 14 April 1975 on a preliminary programme of the European Economic Community for a consumer protection and information policy // OJ C. — 092. — 25.04.75. — p. 1.

Європейських співтовариств визнала за споживачами п'ять основних прав, серед яких було закріплено право на відшкодування збитків⁹.

Однак на початку політика захисту прав споживачів розглядалась у якості складової політики функціонування внутрішнього ринку. Пізніше, положеннями ст. 153 (колишня 129а) Договору про заснування Європейського Співтовариства її було виокремлено з-поміж інших політик Європейського Співтовариства, і Європейська Комісія взяла на себе зобов'язання щодо охорони здоров'я, безпеки та економічних інтересів споживачів, а також забезпечення реалізації права на інформацію, навчання та асоціацію. На сьогодні сфера захисту прав споживачів відноситься до сфер діяльності Європейського Союзу, а також складає одну із основних вимоги до країн, які бажають набути членства в Європейському Союзі. Захист прав споживачів складає і пріоритет у процесі адаптації національного законодавства України до законодавства Європейського Союзу¹⁰.

Важливим актом у формуванні національного законодавства про захист прав споживачів стали підготовлені Економічною і соціальною радою ООН «Керівні принципи для захисту інтересів споживачів»¹¹, які були схвалені Генеральною Асамблеєю ООН резолюцією від 9 квітня 1985 року. Серед цих прав безпосередньо закріплювалось право на відшкодування завданої шкоди.

З огляду на затверджену Генеральною Асамблеєю ООН резолюцію держави члени ООН зобов'язалися проводити активну політику захисту прав споживачів з урахуванням Керівних принципів. Кожна держава має визначити свої особисті першочергові завдання у цій сфері, узгоджуючи їх з конкретними, притаманними їй економічними і соціальними умовами та запитами населення. Зокрема, Керівні принципи також передбачають забезпечення захисту споживачів від шкоди їх здоров'ю і безпеці.

У радянському законодавстві інститут захисту прав споживачів починає розвиватися тільки з початком процесів демократизації в другій половині 80-тих років минулого століття. Не в останню чергу це було пов'язане із виходом вітчизняного товару на міжнародні ринки, зважаючи на що постало питання про відповідність чинного законодавства міжнародним стандартам правового регулювання ділового обороту. І це не означає, що до цього часу державою не приділялась увага безпеці та якості товарів, робіт та послуг, котрі виступали предметами договірних зобов'язань. Акценти зміщувались не на формування правового інструментарію визначення правового статусу споживача та наділення його достатніми повноваженнями, котрі б дозволяли приймати активну участь у формуванні якісного та безпечного ринку товарів, робіт та послуг. Перевага надавалась здійсненню контролю держави над ринком, на якому тотально переважав державний сектор економіки.

Це вже сьогодні, з розвитком законодавства про захист прав споживачів, з прагненнями надати йому певної цілісності та взаємо узгодженості дедалі частіше пропагується ідея виділення окремого комплексного чи міжгалузевого правового інституту — споживчого права¹², об'єднуючим критерієм якого можуть стати

⁹ Охрана прав потребителей в капиталистических странах. Научно-аналитический обзор. Серия «Проблемы государства и права за рубежом». — М., 1987. — С. 6; *Зименкова О. Н.* Законодательство Европейского Экономического Сообщества о защите прав потребителей. — М.: Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве РФ, 1994.

¹⁰ Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: Закон України від 18.03.2004 р. // ВВР. — 2004. — № 29. — Ст. 367.

¹¹ *Зименкова О. Н.* О защите прав потребителей. Аналитический обзор законодательства зарубежных стран // Законодательство и экономика. — 1993. — № 3-4. — С. 60.

¹² *Комах Е. В.* Правовой статус предприятий розничной торговли: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04 / НАН Украины; Институт экономико-правовых исследований. — Донецк, 1999. — С. 142; *Салимонов И. М.* Система правового регулювання споживчих відносин в Україні та місце у ній норм кримінального права // Вісник Запорізького юридичного інституту. — 2001. — №4. — С. 213-219; *Преступления в сфере экономики. Уголовно-правовой анализ и квалификация / Б. Д. Завидов, О. Б. Гусев, А. П. Коротков, И. А. Попов, В. И. Сергеев.* — М.: Экзамен, 2001. — С. 4; *Райлян А. А.* Теоретические основы потребительского права России: цивилистическое исследование: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. — Казань, 2007. — 45 с.

споживчі правовідносини, про які зазначила Г. А. Осетинська¹³, але так і не розкрила їхньої сутності та відмінності від інших подібних категорій. У цьому відношенні неможливо погодитись із О. В. Комах, яка вказує на те, що таким об'єднуючим критерієм може стати мета — насичення ринку високоякісними та доступними товарами¹⁴, адже мета не може стати інституто- чи, тим паче, галузевоутворюючим чинником, а насичення ринку високоякісними товарами може складати лише завдання цього законодавства.

Ми не ставимо перед собою питання щодо формування висновків про заперечення чи підтримку такого правового утворення, однак приклад досліджуваного зобов'язання щодо відшкодування шкоди, завданої недоліками товарів, робіт (послуг), вказує на те, що ці відносини в окремих випадках виходять за межі таких "споживчих правовідносин". Лише побіжний аналіз цивільно-правового зобов'язання щодо відшкодування шкоди, завданої недоліками товарів, робіт (послуг) вказує на те, що це зобов'язання за своїм суб'єктивним складом виходить за межі традиційного розуміння відносин щодо захисту прав споживачів, адже розширює коло кредиторів за рахунок включення до них, по-перше, осіб, які не є споживачами (третьох осіб), а, по-друге, юридичних осіб, які традиційно не визнаються споживачами у контексті Закону України "Про захист прав споживачів".

Радянський законодавець неодноразово робив спроби розробки і прийняття базового закону, присвяченого захистові прав споживачів. Усе почалося із проекту Закону СРСР "Про якість продукції і захисту прав споживачів"¹⁵. Незважаючи на те, що цей акт було відкинута уже при його обговоренні через декларативність багатьох положень і неможливість втілення їх у життя, він так і залишився законопроектом. Деяко кращої долі зазнав Закон СРСР "Про захист прав споживачів", прийнятий Верховною Радою СРСР 22 травня 1991 р.¹⁶ Цей акт мав стати модельним для республіканських законів, однак він так і не набрав чинності, але привернув до себе увагу фахівців¹⁷, став черговим етапом до формування національного законодавства у цій сфері.

Паралельно проводились спроби закріпити у чинному законодавстві положення з приводу відшкодування шкоди, завданої недоліками товарів, робіт (послуг). Визнається, що вперше на законодавчому рівні ця норма була запропонована в Основах цивільного законодавства Союзу РСР та республік 1991 р. (ст. 129)¹⁸, хоча практика притягнення до цивільно-правової відповідальності виготовлювача неякісних товарів, недоліки яких спричиняли шкоду життю, здоров'ю чи майну фізичних осіб, розпочала формуватися ще у 80-ті роки ХХ ст.¹⁹ І не випадково А. Є. Шерстобітов серед причин невідповідності чинного на той час радянського законодавства міжнародним стандартам вказував на недостатній рівень відповідальності виробників, підприємств торгівлі і обслуговування перед споживачами у випадку завдання шкоди життю, здоров'ю чи майну²⁰.

Безпосередня поява в українському цивільному законодавстві спеціального делікту щодо відшкодування шкоди, завданої внаслідок недоліків товарів, робіт (послуг), обумовлена саме кодифікацією законодавства про захист прав споживачів,

¹³ Осетинська Г. А. Вказ. праця.

¹⁴ Комах Е. В. Указ. работа. — С. 142.

¹⁵ Правда. — М., 1989. — 12 февраля.

¹⁶ О защите прав потребителей: Закон СССР от 22.05.1991 г. № 2184-1 // Ведомости Съезда народных депутатов СССР и Верховного Совета СССР. — 1991. — № 24. — Ст. 689.

¹⁷ Кротов М. В. Закон о защите прав потребителей // Правоведение. — 1991. — № 6. — С. 30-39.

¹⁸ Ведомости Съезда народных депутатов и Верховного Совета СССР. — 1991. — № 26. — Ст. 733.

¹⁹ Гражданское право. Учебник / Под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. — М., 1999. — Часть 2. — С. 757.

²⁰ Шерстобитов А. Е. Проблемы совершенствования законодательства об охране прав граждан потребителей // Гражданско-правовые проблемы обеспечения потребителей при переходе к рынку. — Пермь, 1991. — С. 8.

адже у Законі України “Про захист прав споживачів”²¹ серед прав споживача встановлювалось право на відшкодування збитків, завданих товарами (роботами, послугами) неналежної якості, а також майнової та моральної шкоди, заподіяної небезпечними для життя і здоров’я людей товарами (роботами, послугами).

За практичним застосуванням норм у відношенні потерпілих — фізичних осіб (споживачів), крім вищезгаданого Закону “Про захист прав споживачів”, є узагальнена судова практика, у т. ч. постанова Пленуму Верховного Суду України № 6 від 27 березня 1992 р. “Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди”²², постанова Пленуму Верховного Суду України № 5 від 12 квітня 1996 р. “Про практику розгляду цивільних справ за позовами про захист прав споживачів”²³, численні рішення загальних судів усіх інстанцій.

На сьогодні це зобов’язання полягає у тому, що продавець, виготовлювач товару, виконавець робіт (послуг) зобов’язаний відшкодувати шкоду, завдану фізичній або юридичній особі внаслідок конструктивних, технологічних, рецептурних та інших недоліків товарів, робіт (послуг), а також недостовірної або недостатньої інформації про них (ч. 1 ст. 1209 ЦК України). І така відповідальність настає незалежно від їхньої вини, а також від того, чи був потерпілий з ними у договірних відносинах.

З наведеного слід сформулювати окремі висновки, визначити передмови та тенденції розвитку правового регулювання зобов’язання щодо відшкодування шкоди, завданої недоліками товарів, робіт (послуг). Отож, передумовами виникнення цього деліктного зобов’язання виступає: необхідність наділення споживачів достатнім обсягом повноважень щодо захисту своїх прав у правовідносинах із виробниками, продавцями та послугонадавачами; посилення відповідальності виробників, продавців за якість та безпеку товарів, робіт та послуг, обумовлене загальною тенденцією збільшення вимог щодо професійних учасників ринку; уніфікацією міжнародно-правового регулювання відносин щодо захисту прав споживачів.

Тенденції розвитку законодавства в частині зобов’язань щодо відшкодування шкоди, завданої недоліками товарів, робіт (послуг) визначаються подальшими потребами приведення чинного законодавства до міжнародних стандартів, зокрема приведенням національного законодавства до законодавства Європейського Союзу. З огляду на це, додаткового дослідження вимагає визначення суб’єктного складу цього деліктного зобов’язання, формування практики застосування загальними та господарськими судами положень § 3 гл. 82 ЦК України при розгляді та вирішенні справ, які впливають із договірних зобов’язань, а також з приводу відшкодування шкоди.

²¹ Про захист прав споживачів: Закон України від 12.05.1991 р. // ВВР. — 1991. — № 30. — Ст. 379 (Законом України від 01.12.2005 р. (ВВР. — 2006. — № 7. — Ст. 84) викладено у новій редакції).

²² Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди: постанова Пленуму Верховного Суду України від 27.03.1992 р. № 6 (зі змінами і доповненнями) // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. — 1999. — № 5.

²³ Про практику розгляду цивільних справ за позовами про захист прав споживачів: постанова Пленуму Верховного Суду України від 12.04.1996 р. № 5 (зі змінами і доповненнями) // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. — 1998. — № 8.